

IVAN ARALICA O HUMANISTU ANTUNU VRANČIĆU — U ROMANU *PSI U TRGOVIŠTU* (1979)

Ante Kadić

Neću ovdje raspravljati o cjelokupnom književnom radu Ivana Aralice, značajnog hrvatskog pripovjedača (1930, Promina, Dalmatinska zagora; sada živi u Zadru) niti ću govoriti o njegovu spomenutom romanu kao cjelini, nego ću se zaustaviti na prvom dijelu toga djela u kojem pisac portretira Šibenčanina Antuna Vrančića (1504–1573), istaknutog premeta i poznatog pisca na latin-skome.

Pretpostavljam da nije potrebno opetovati o Vrančiću što nalazimo u pristupačnim izvorima (kao što su I. Kukuljević–Sakcinski, M. Kombol, *Enciklopedija Jugoslavije*, J. Torbarina, *Hrvatski latinisti* i još neki drugi). Te ću podatke usporediti s pisanjem Aralice te ustanoviti, iako se katkad ne slažem s njegovim stanovištem, da nam je slika glavnog karaktera u biti ista. Unaprijed naglašavam, i kad je moje mišljenje drukčije, ne zaboravljam da je riječ o romanu koji je Aralicu doveo u vrhove suvremene hrvatske književnosti.

Ne govorim o drugom i trećem dijelu romana *Psi u trgovištu* jer nam u njima pisac tobože prepričava »sne« Vrančića, carskog bečkog poslanika u Stambolu: o princu Mustafi iz sna o karavani i o bratu mu Džihangiru iz sna o psima u trgovištu.

Dosad smo čitali o sultanu Sulejmanu II, koji je proširio granice otomanskog imperija u Evropi, Aziji i Africi, i o njegovu velikom veziru Mehmedu

Sokoloviću kao o ljudima koje su povjesničari okrstili laskavim imenima i pridjevima. U Araličinu pak romanu oni su prikazani ne kao zakonodavci, državnici i vojskovođe, nego kao okrutni silnici koji strahuju od svih onih koji ih okružuju, naročito onih koji se u bilo čemu istaknu te time donekle zasjene njihovu slavu: sultan i njegov veliki vezir sve takve, pa bili oni i njihova djeca, šalju u crnu zemlju.

Aralica je već prije u nekim svojim pričama pokazao da je proučavao turske izvore. S ovim pak romanom on je dokazao da izvrsno poznaje šesnaesto stoljeće kad su razni carevi i kraljevi slali u Carigrad poklonstvene deputacije te molili za mir. Aralica vjerojatno ne poznaje Kuran i muslimanske vjerske obrede kao npr. Meša Selimović, ali nam on, na osnovi dokumenata i vlastite mašte, crta ono doba kad se turska moć popela do svog vrhunca. On nam ipak radije pokazuje onu drugu stranu medalje jer su se naime sultani i njihovi veziri na Porti klali između sebe kao pomahnitali psi. Čitajući Aralicu, lako se uvjeravamo da su već tada, nakon pada Sigeta (1566), u otomansko stablo ušli crvi koji će ga jednog dana rastočiti. Da se diktature sruše, moraju nadoći snažni vihuri. Dok se Vrančić šetao Stambolom ili mjesecima strpljivo čekao da ga moćnici prime, pitao se kako je moguće da se održi ta ustanova bezakonja i nasilja.

Prije nego prijeđem na raspravu o prvom dijelu romana, koji je isključivo posvećen Vrančiću, njegovim rodbinskim vezama i skrbima, ljubavnim avanturama i raznim poslanstvima te uspješnim pregovorima s dvoličnim i lukavim protivnicima, rado priznajem da je Araličin roman ne samo zbog sadržajne originalnosti nego i osebjuna jezika, ostavio na mene dubok dojam. Aralica ne priča kako to običavaju oni koje nazivamo realističkim piscima jer njega prije svega zanima psihologija njegovih karaktera, pa se i on poput modernih pripovjedača služi monologom i digresijama; za razliku od nekih poratnih i pomodnih pisaca koji jezgru svog pričanja omotaju u bezbroj apstrakcija i maglovitih razmišljanja, on piše jasno i njegove su usporedbe većinom uzete iz stvarnog svijeta. Kao nekad Andrić tako i Aralica, pošto iznese neke činjenice, često se upušta u njemu svojstvene rasudbe. On ne priča radi samog pričanja nego da pokaže kako je čovjek složeno biće i kako vlast izjeda moralnu sadržinu pojedinca te obično veća riba jede manju. Aralica ne osuđuje svoje protagoniste, pa ni kad su ogrezli u zločinu i krvi. On ih nastoji razumjeti i onda pokazati zašto su postupili na ovaj, a ne na onaj način koji bi nam izgledao etičniji i prihvatljiviji. On pušta pažljivom čitaocu da sâm pravi zaključke i možda nešto nauči.

* *
*

Antun Vrančić se često dopisivao s bratom Mihovilom (Mišom), tri godine od sebe mlađim, koji je poput njega pohađao razna evropska sveučilišta, pisao pjesme i zanimao se za hrvatsku književnosti, ali je bio lijen, volio više udoban život i žensko društvo nego ozbiljan rad, pa mu je stariji brat savjetovao neka se vrati u Šibenik. To je on i učinio te se uskoro oženio. Imao je sina Fausta čijem odgoju je pomogao stric Antun. Faust je napisao čuvenu studiju s područja mehanike (*Machinae novae*) te 1595. godine objavio Rječnik pet »najplemenitijih« evropskih jezika, latinskog, talijanskog, njemačkog, hrvatskog i mađarskog (*Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum*).

Antun Vrančić se naglo penjao u diplomatskoj i crkvenoj karijeri, najprije na dvoru ugarskog kralja Ivana Zapolje te zatim u Beču kod Ferdinanda I. Obojica su mu povjeravali razne misije koje je on savjesno obavljao. Bio je imenovan ostrogonskim nadbiskupom i pod sâm kraj života kardinalom.

To ne znači da nije imao neprijatelja. Jedan od njih je bio Juraj Utišenić, Hrvat i kardinal. Kad je umro Zapolja (1540), Utišenić je bio imenovan skrbnikom njegova tek rođenog sina. Budući da je kraljica i sad udovica Izabela pokazivala više sklonosti prema Vrančiću, koji je bio mlađi, zgodniji i njegovaniji, Utišenić je zamrzio sunarodnjaka te mu stvarao brojne poteškoće. Konačno ga je uspio odstraniti s ugarskog dvora.

Iako na visokim položajima i posvuda čašćen zbog svog bistrog uma, goleme načitanosti i suzdržanog vladanja, Vrančić je ipak doživio razna razočaranja što ih je podnosio jer je mislio da je to u interesu države koju zastupa i koja će njegove uspjehe nagraditi. To je ipak ostavilo traga na njegovoj osjećajnoj i romantičnoj naravi. Stoga se u pismima bratu Miši uvijek vraćao na istu misao: zavidi mu na mirnome životu koji provodi u blizini mora, u sjeni maslinika, u društvu rodbine i prijatelja koje pozna od rane mladosti. Slično je pisao i prijatelju Trankvilu Andreisu koji se vratio u rodni Trogir: »Vjeruj mi, Trankvile, moram ipak zavidjeti tvojoj blaženoj dokolici. Kad bih se i ja već jednom vratio u rodni zavičaj te okušao onu slast i slobodu, koja se nikakvim zlatom ne može nadoknaditi ... Ne daj Dalmaciju za cijeli svijet, a Trogir ni za najbogatiji grad. Jadna li mene što kasno spoznah slast i mir domovine.«¹ Antun se tako stalno

žalio na svoju sudbinu, a nikad ništa nije poduzeo da je izmijeni, da rekne odlučno zbogom onima koji mu zapovijedaju ili ga uhode, koji čekaju da počini neku krupnu pogrešku pa da je onda razglase. On je samo jedanput posjetio rodni Šibenik.

Je li Vrančić bio neiskren, kako navodi na pomisao Aralica, kad se slično jadao bratu i brojnim prijateljima, ali se čvrsto držao korita te se nastojao naviše popeti.

Mi, koji smo u sličnom položaju kao i on, koji živimo u tuđini a mislimo stalno na domovinu koju smo ostavili u mladosti a ne onu kakva je danas, i mi pišemo svojim kako čeznemo za rodnim obalama, kako nam je potrebno okrilje onih koji nas doista ljube, kako je teško razgovarati s onima koji ne shvaćaju našu čežnju, podvojenost našu između srca i razuma. Uzalud nam oni savjetuju da ne maštamo, da se i u lijepoj našoj klipovi stavljaju pod noge, da uhode ne samo policajci nego i susjedi, da je težak domovinski kruh i da je život postao nemoguć. Mi se ne osvrćemo na to, pa im i dalje šaljemo nostalgичne proplamsaje. Mi govorimo istinu jer težimo (makar to bilo imaginarno) utočištu usred grube stvarnosti života.

Onima među nama kojima je posrećilo da su posjetili rodni kraj, dogodilo se da su nakon prvih dana zanosa, počeli brojiti dane kad će opet preko granice ne samo zato što im je život u tuđini udobniji već posebice radi toga što su domoroci sitničaviji u ljudskim odnosima nego stranci s kojima žive. Oni nas ovdje možda manje vole, ali ne zaviruju svakoga časa u naš lonac. Puštaju nas da živimo svojim životom.

Kakva je ta naša malograđanska, dalmatinska sredina, — opisao je Aralica.

Vrančić, neženja, s lijepim prihodima, nimalo škrt nego naprotiv darežljiv (Davao je svojim šakom i kapom.), brinuo se o tome da njegovi stariji imaju osiguran život, a mlađima je pomagao da završe škole. Vrančićevi su se u Šibeniku isticali u nekoliko pokoljenja.

Bilo je onih koji su Antunu bili zahvalni, ali i onih što su pljuvali u dlan koji ih je hranio.

Otac se Vrančićev pod stare dane drugi put oženio s ružnom usidjelicom Anđelijom na koju nitko od njenih vršnjaka nije ni pogledao. Čim se udomila i rodila nekoliko djece, da se osveti nekadašnjim poniženjima, postala je samosvjesna te počela dokazivati da je ona »u obitelji Vrančića svjetlost na hridi u olujnoj noći, a sve je oko nje mračno, nečisto, nečasno i zlobno«.

Vrančić se kao student u Padovi zaljubio u gospođicu Albrizzi. Poslije se zapleo sa svojom kućepaziteljicom Uršulom koja mu je rodila sina. On je obilno podmitio njezina muža da prizna njegovo dijete kao svoje.

Vrančić nije učio teologiju niti su ga natezanja teologā privlačila. Smatrao je važnijim i korisnijim ako uspije nagovoriti evropske državnike da pomognu narodima Srednje Evrope. Kud je prolazilo tursko kopito, tu više ni kruha nije bilo. Tek se u poodmaklim godinama Vrančić se zaredio i rekao misu. Nerado je sudjelovao na liturgijskim ceremonijama. Dopisivao se s Erazmom Rotterdamskim i Philippon Melanchtonom, pa su neprijatelji proširili glas da je bliz protestantima.

Sve je to načula Anđelija, pa je po Šibeniku šaptala »kumama« da je ženskar i luteran.

Malo je tko ustao u njegovu obranu. Budući da je bio privlačne vanjštine, naobražen, miljenik vladarskih kuća i rimske kurije, rado viđen u kućama bogataša i obožavan od ženskog spola, Šibenčani su, iz zavisti i zlobe prihvaćali Anđelijina tumačenja. Aralica se pita: »Je li moguće da je Anđelija cijeli grad mogla smutiti i potegnuti za nos ...ili je grad u Anđeliji našao najljepši uzorak svojoj tijesnoj i užabokrećenoj duši, koja žeda skandale, ogovaranja i tuđu nesreću.«

Jedne noći, tako priča Aralica (je li to istina, ne znam), kad se do u kasnu noć zadržao kod svoje nekadašnje prijateljice Mandaljene, čiji je muž pomorac bio na putu, Anđelija je to rastrubila po gradu, a građani su nekoliko dana u tome uživali. Sve one koje su bile uspaljene ali nezadovoljene u braku očekivale su da će Vrančić pokucati i na njihova vrata, a kako on to nije učinio pridružile su se Anđelijinu ogovaranju.

Vrančić je otplovio iz šibenske luke suznih očiju, jer je volio rodni grad ispod tvrđave Svete Ane. U njemu je naučio hrvatski jezik na kojemu je najradije razgovarao i Bogu se molio, ali je li čudno što više nikad nije popustio čežnji da se u nj vrati i ponovno se izloži olajavanju šibenskih baba?

Aralica najviše pažnje posvećuje Vrančićevim ljubavnim zgodama i nezgodama. Budući da ga i on smatra površnim udvaračem i ljubavnikom (»ta osoba u svojoj zakrinkanoj ljubavnoj plovidbi siječe čvrsto zacrtan pravac — bez žena se ne može, ženiti se ne smije ...Nije mu morilo savjest što bi koju noć odležao s tuđom ženom ili se bez obaveza ljubio s osamljenim dušama«). Ja se međutim

radije slažem s onima koji ga drže ozbiljnim i časnim čovjekom koji se, kao i drugi smrtnici, znao zaljubiti te katkad prijeći mjeru. Ispitajmo dakle njegovu vezu sa tri žene o kojima potanko priča naš romanopisac. Magdalena je bila i ostala njegova sanjana ljubav, Uršula ga je neiskusna ulovila pa se on zbog te neopreznosti gorko kajao, a od kraljice je i udovice Izabele pobjegao jer je uvidio da kao podređeni ne smije iskazati svoja čuvstva ljubljenoj osobi. Vjerojatno su te tri žene bile i jedine njegove ljubavi, jer da je bilo drugih — a njemu su mnogi zavidjeli — bili bi to razvikali ili bi ih on bio spomenuo u svojim brojnim pismima.

Vrančić piše Magdaleni Millaversi iz Erdelja ljeti 1543. Već deset godina nije joj ništa napisao ni o sebi ni o strašnim prilikama u kojima živi. Sve ono lijepo što je naučio u Italiji, gotovo je zaboravio jer živeti među primitivcima² i on je takav postao. Iako joj sve ovo vrijeme nije pisao, nije je nipošto zaboravio.

Postavlja se pitanje kada se upoznao s Magdalenom. Iz sadržaja pisma mi se čini da je to bilo dok je studirao pravo na sveučilištu u Padovi. Kao dobar student, lijepa izgleda i s dobrim vezama na ugarskom dvoru, bio je pozivan od Talijana. Zalazio je i u Mletke. Tamo se (»in ista urbe Veneta«) upoznao s Magdalenom i jedno drugome su se svidjeli. Brzo su uvidjeli da je jedno spontana ljubav, a drugo ozbiljni planovi. Magdalenini roditelji su je upućivali da mora računati na boljega partnera, pa se djevojka počela povlačiti. Nije mu ništa objašnjavala, jer ga je voljela. Kad su se rastali (1530), on je obećao da će joj pisati. U početku se češće javljao, a onda je prestao. Jednog srpanjskog dana ona mu opet obuze maštu te joj on izlije srce u pismu kojemu V. Vratović »ne nalazi premca u ljubavnoj epistolografiji hrvatskog latinizma«.³ Čovjek koji poslije trinaest do petnaest godina sanja o djevojci (ženi) koja ga je odbila, nipošto ne pripada onima koji se zadovoljavaju senzualnom ljubavi, jer je on bio obdaren dubokom sentimentalnošću.

I dok joj se udvarao, kad su se približili, piše Vrančić, više se divio njezinoj naravi i talentima nego njezinoj izvanrednoj ljepoti: bila je čedna i ljupka a isticala se i sviranjem na harfi. Njezine draži, obuzdane velom nevinosti, postajale su još privlačnije. One koji su je voljeli poticala je da se oslobode niskih strasti koje su oznaka samo prostog puka.

Meni se prema tome čini da se on nije upleo s već udatom ženom i nimfomankom (kao što Aralica kaže) nego djevojkom iz bolje obitelji koja se udala za

drugog po diktatu razuma, ali je Antuna i dalje voljela jer je željno očekivala njegova pisma. To je bila duboka mladenačka ljubav, pa je Antun čeznuo za Magdaleninim tjelesnim i duševnim čarima i u panonskom blatu.

Što se tiče Uršule, to je bilo nešto sasvim drugo: kao i tolikim drugima prije i poslije njega, i Antunu bi katkad zahtjevi tijela pomutili bistrinu rasuđivanja.

Budući da ne znamo kako se spetljao s Uršulom, pretpostavljam da se moglo zbiti onako kao što je to Aralica majstorski predočio: bila mu je kućepaziteljica, zgodna, uspaljena, vrtjela se oko njega, nudila se, izazivala ga, rugala mu se, a on, sâm u kući s njom, konačno je popustio napasnici. Zato je to i obilno platio. Uršula je rodila sina, razglasila da je mali Vrančićev, a on, da je se oslobodi, obećava dijete pomagati, a Uršuli i njezinu mužu sagradi kuću.

Tu se Aralica zaustavlja ne spominjući što je slijedilo, a što pokazuje Vrančića u drugome svjetlu: Vrančića je od mladosti pomagao ujak Ivan Statilić. On ga je i poslao na više škole te mu je kasnije omogućio da veoma mlad postane tajnikom kralja Zapolje. On ga je toliko volio i cijenio da mu je vlastitu kuću s poslugom u Erdelju dao na raspolaganje. Upravo je tu Vrančić nasjeo. Kad je ujak doznao o čemu je sva Ugarska govorila, razbjesci se na nećaka. On mu je tad napisao pismo, koje donosim u glavnim izvacima, jer ono svjedoči ne samo da je Vrančić znao lijepo pisati, nego i o njemu kao čovjeku; ni svecu, ni pokvarenjaku nego poštenjačini koji se iskreno ispovijeda:

»Ja dakle priznajem da sam se u tvome domu upustio u ljubakanje i da je Uršulino dijete od mene, dakako ako me ona ne vara. Više bih volio i umrijeti nego makar samo jednom zaniijekati istinu pred tobom.

Pod istim krovom sa mnom je živjela lijepa žena; oboje smo bili mladi i svježi, ljubav bijaše uzajamna, a mnogo prilika, pa se ukazala i mogućnost da našu strast dovedemo do ispunjenja. Dovikivala mi je da sam tvrđi od željeza, predbacivala da sam ledeniji od mramora, optuživala da sam krući od čelika, i u svojoj ljutini bi me smatrala kamenim kipom da joj nisam uzvratilo ljubav. Njezinu je žestinu povećavalo još i to što je godinu dana bila daleko od muža, i od svakog svjedoka.

O sebi što da kažem? Kad me tako ljubila, zar da ne uzvratim ljubav? Kad me zvala, zar da se ne odazovem? Kad me grlila, zar da je ne zagrlim? Kažeš: ne! Slažem se. Ali gdje je bila mudrost Salomonova, gdje svetost Davidova ... gdje postojanost ostalih junaka, onda kad je ljubav nad njima slavila pobjedu?

Molim te i zaklinjem uzajamnom rodbinskom vezom naše krvi, budi dobar i obziran ujak. Ovu krivicu kao čovjek čovjeku oprost, znajući kako je teško umiriti ljubavnu želju. A ja ću u buduće nastojati da ostanem čist od takvih prijestupa i da nikada ne izazovem tvoju srdžbu. Ovaj jedini put postupi prema meni očinski i povrati meni svoju ljubav, a tebi moju. Ovu moju krivicu, kakva god ona bila, ljudski ocijeni.«⁴

Treća žena, s kojom Aralica Vrančića povezuje bila je ugarska kraljica Izabela.

Na kraljičinu je dvoru bio jedan drugi Hrvat, Juraj Utišenić, rodnom iz okolića Šibenika. On je nekad s Vrančićem prijateljevao i pomagao mu. Kad je umro Zapolja te njegova udovica počela pokazivati naklonost prema Vrančiću, a postepeno i više od toga, Utišenić zamrzi zemljaka te ga stane progoniti. Jednog dana Vrančić pobjegne s kraljičina dvora te pođe u Krakov, gdje je i prije često zalazio.

U pismima prijateljima kaže da je to učinio zbog »ljute bolesti, u kojoj skoro da je pamet izgubio«. Neki (npr. Kukuljević) misle da ga je Utišenić grubo uvrijedio,⁵ a Aralica tu Vrančićevu »bolest duše« tumači tako da se on i ne htijući, jer se bojao žena vladarica, u kraljicu zaljubio. On joj je u biranim epigramima očitovao ljubav. Šećući se jednom s njome u vrtu, rekao je da bi želio biti »mramor po kojem gaze stopala njegove božice«. Ona ga je tad upitala što namjerava poduzeti, a on joj je odgovorio: — Ništa, jer mu jedino to stoji na raspolaganju. Ona ga je zgrabila za ruku te povikala: — Zašto je meni uskraćeno sve što bih htjela?

Iako se nakon pola godine vratio u službu kraljici, bio je pod stalnim nadzorom Utišenića. Taj nekad divan fratar, »otkako neograničeno vlada na Izabelinu dvoru, vlast ga je učinila ružnim, sve je njegove vrline preobrazila u mane. Vlast mu je izgrizla lice kao rđa željezo«. Ta se sredina Vrančiću zgadi te on pristane da ode (1549) u Beč, u službu kralju Ferdinandu.

Aralica zaključuje tu ljubavnu priču s napomenom da se Vrančić godinama pitao: »Što bi bilo da se uz Izabelu vezao? Odgovori na to pitanje uzdizali su ga s posnih livada ružne svakidašnjice, dosadne i opasne, u izmišljen svijet, u kojem su teškoće lagane a sreća puna i bijela do usijanja. Ti su ga odgovori činili mladim i luckastim sanjarom do duboke starosti, jer, čini se, ljudi ne stare dokle god sanjare što bi bilo da je bilo što bilo nije.«

Iako Aralica ne ukazuje kojim se sve izvorima služio pri pisanju svoga historijsko-psihološkog romana, koliko sam mogao ustanoviti, on je imao na raspolaganju obilnu i prvorazrednu bibliografiju koju je savjesno proučio. Da se moje izlaganje ne bi previše oduljilo, za potvrdu ću navesti samo par primjera.

Kad je Marijan Matković prije nekoliko godina objavio igrokaz *General i njegov lakrdijaš*, mnogi smo mu prigovorili jer nam je izgledalo da on umanjuje značaj sigetskog junaka. Međutim, kad sam se potrudio da doznam kakav je Zrinski doista bio, uvidio sam da bi se i na njega donekle moglo primijeniti ono što je Mažuranić rekao za Smail-agu: dobar junak, da je čovjek taki. Povjesničari se slažu s tim da je bio »žestoke i opore čudi« i »pohotan za imanjem«. ⁶ To nipošto ne umanjuje značenje njegove herojske obrane Sigeta. Isti historičari se slažu i u tome da su Turci, koji su stigli do zenita moći i slave, upravo nakon Sigeta, zbog ogromnih gubitaka, počeli opadati i uzmicati. ⁷

Kao što Aralica piše, Vrančić se nije divio Zrinskome kao čovjeku, ali je u pismu koje je uputio bratu Miši, mjesec dana nakon bitke, izrazio svoje i suvremenika poštovanje prema hrvatskom Leonidi koji je odbio laskave turske ponude, znajući što ga čeka:

»Nema više među živima Mikule, sigetskog kapetana. Bio je prgav čovjek, poročan, parničar i svađalica, ali ovim što učini nadrastao je sebe sama. Istinu da ti kažem, takav korak nisam očekivao od tog surovog i neukog čovjeka ... Njegova je vještina u vješto izabranoj odluci do koje je došao kad je od svojih bio napušten, a od neprijatelja osuđen: da svoju glavu od krvnika naplati što većom cijenom i tom naplatom sve nas, cijeli tabor carev, prisili da ga iza smrti uzvisimo iznad svih ljudi, da to budu primorani priznati i oni koji su od njega živa zazirali kao od pobješnjela paščeta. Njegova je odluka još veća kad se zna da je, uz navale neprijateljskih vojnika, morao odbijati i ponude o predaji, popraćene laskavim obećanjima. Kušnjama nije podlegao, zato što je znao što je ratovanje ... Toj ratnoj varci ogrubjeli vojnik, naš knez Mikula, nije bogu hvala nasjeo.

Već ih ima ovdje koji kažu da je njegova smrt teatralna ... Ljudi ni mrtve protivnike ne štede. Htio bih vidjeti te koji olajavaju kneza Mikulu, bi li oni pristali da nam na pozornici, u koju se pretvorila cijela Panonija, pa je mjesta i prilike napretek, prikažu još jednu takvu predstavu u kojoj će sami, od prvoga do posljednjeg čina, odigrati glavnu ulogu.«

Vrančić je dva puta putovao u Carigrad da u ime bečkog kralja ugovori primirje s turskim sultanom. Vodio je dnevnik, slao službena izvješća, pisao brojna pisma te poslije objavio knjige o tim svojim poslanstvima. Osim pregovora s Turcima, zanimali su ga i spomenici koje je pronašao na turskom teritoriju. Za vrijeme svog prvog putovanja (1553–57), dok je bio u Angori u Maloj Aziji zajedno sa članom poslanstva Nizozemcem Busbecquom, našao je ploče s popisom djela i časti rimskog cara Augusta (Monumentum Ancyranum).

U svom »Putovanju iz Budima u Drinopolje« (*Iter Buda Hadrianapolim*, pisanom 1553, a objavljenom prvi put od Fortisa u *Viaggio in Dalmazia*, 1774) Vrančić opisuje bespravan položaj kršćana pod turskom upravom. Idući od Smedereva prema Jagodini, susreli su Turke koji su tjerali konje i mazge natovarene košarama punim ljudi. Kad je upitao tko su ti ljudi, odgovoreno mu je da su to sužnjevi. »Oni među njima koji se ističu mladošću ili rodnom pokriveni su da im žar sunca ili neugodna prašina ne nagrde lica, a i zato da ih ne bude moguće prepoznati ako su neki od njih ukradeni iz obližnjih sela. To je bila grozna i tužna slika gdje ljude vode kao stoku na prodaju i s njima postupaju kao s najprostijom robom.

Stoga se dešava da jadni puk, kad začuje da su odaslani ti utjerivači danka u dječacima, sakriva mušku djecu u šume ili ih drugamo šalje dok ne prođe ta pošast.

O tome neka razmisle oni koji čeznu za turskom vlašću i vjeruju da u Turaka ima blagosti prema našem rodu.«⁸

Da je Aralica proučio Vrančićeve spise, uvjerio sam se dok sam uspoređivao njegov opis Vrančićeva posjeta u Budimu (1567) Mustafi Paši Sokoloviću, sinovcu velikog vezira, s Vrančićevim djelima i onima poznatijih povjesničara.⁹ Razumije se, Aralica se nije zaustavio samo na suhoparnim podacima već je dao maha mašti, jer je Vrančića doveo u nekadanju bogatu Korvinovu biblioteku i u dvorac gdje se, pred dva desetljeća, sastajao i udvarao kraljici Izabeli. Posvuda je nailazio samo na pustoš.

Mustafa paša koji je iznenada, jedino zato jer je bio krvno povezan s moćnim stricem, postao važna ličnost o čijoj dobroj volji je također ovisio ishod njihova poslanstva u Carigrad, ovako je (prema Aralici) opisan od Vrančića: »Taj mi čovjek nalikuje na učenika osrednje pameti koji je trudom mnoge stvari zabio sebi u glavu, nabubao mnoga pravila po kojima se valja ponašati, ali mu

duh ni uz to znanje ni uz ta pravila ne prilježe kao uz ono što bi bilo njegovo po krvi, mesu i po porodu. Sve što je na njemu, na njega je nalijepljeno; što je u njemu, u njeg je ugurano. Njegova narav i njegova naobrazba dvije su odvojene stvari. Uvijek sam se neugodno osjećao uz ovakve ljude. Imam dojam da ne govorim s čovjekom nego s nekakvom napravom koja će me nečim neugodnim iznenaditi. Kako da predvidim rad stroja kojim unaprijed ravnaju meni nepoznate sile? Takvih je strašila najviše u vojsci i politici!«

Ovakvih divnih opisa i razumnih zapažanja nalazimo skoro na svakoj stranici.

Već sam čitao da Aralicu uspoređuju s Andrićem, i to s pravom. Malo je tko prodro u našu burnu prošlost i prikazao bolećivu, promjenljivu, meku i opasnu narav naših moćnika ali i podložne raje kao ta dva pisca. Više nego činjenice, Aralica riše psihologiju svojih likova. Tu svoju posebnu metodu pisac je upotrijebio u drugom i trećem dijelu svoje trilogije (*Put bez sna*, 1982; *Duše robova*, 1984), u kojima se radnja uglavnom zbiva u okolici Sinja, a junaci su mu redovito naši franjevci, i to skoro uvijek iz porodice Grabovac.

U prvome dijelu trilogije (*Psi u trgovištu*) neobično mi se svidio odlomak kad Vrančić u Carigradu odlazi da se pokloni osionome velikom veziru te mu preda darove kralja Maksimilijana: Turci vire iza vrata na strance i tjeraju pse na pustu ulicu. Prizor je tako potresan i slikovit da je prirodno što je na temelju njega autor dao naslov cijelome romanu.

Na ulicama nije bilo nikoga; kao da povorka nijemih grobara ulazi u grad izumro poslije kuge.

Iza prozorskih kapaka, za dvorišnim vratima, mnoštvo je očiju što vire kroz rupe i procijepa da vide tko i kako prolazi.

»Gdje god čovjek živio, ne prestaje biti radoznao, ni kad mu radoznalost brane. On posvuda žmiri, sumnja, čudi se i očajava ... Njih su zadužili da mrze svoje neprijatelje, jednako kad ih dočekuju na bojištu kao kad dolaze prositi mir. Odreći se te mržnje ne smiju ni kad je u sebi nemaju, ta je mržnja obaveza prema vladaru i Bogu, bez nje su oni odmetnici od posvećenih ljudi.«

Kuda je Vrančićeva povorka od šezdeset ljudi prolazila, viđala je na stotine pasa. Oni su bili istjerani iz dvorišta; oni nikad svojevolumno ne izlaze iz kućnoga kruga. Sada čuče uz vrata i plot. Oni manje brojni a vični ulici, slobodno šeću, zapišavaju uglove i njuškaju se. Uto je jedan riđi hrt preskočio plot i zalajao. Umjesto da pojuri naprijed; on je lajao na one koji su ga iz dvorišta istjerali.

Na niskoj prizemnici otvoriše se vrata, vrlo slična onima na pasjoj kućici, a na njima se pojavi čovjek. Držao je u ustima nož, a u svakoj ruci malu pušku. Ivan Gal, koji je jahao odmah do prozora poslanikove kočije, bio je smrtno pogođen. On se jadnik priključio Vrančićevoj sviti u nadi da će pomoći oslobođenju svoga brata koji je bio zarobljen pod Sigetom.

U isti mah dojuriše dvadesetak turskih konjanika. Mlatili su remenjem po zemlji, psi se razbježali na sve strane, preko ograda, kroz rupe, između konjskih nogu i ispod kola.

Vrančić odlučio da neće veziru pokazati koliko ga je potresla Galova smrt.

»Nikakva iznenađenja neće pokazati, nikakva prosvjeda neće uložiti, čak ni žaljenje Mehmedovo, bude li ga, neće prihvatiti. Držat će Galovu smrt nevrijednom spomena, kao da je jedan od ovčara razderao kapetanu nogavicu. Nepravda načinjena Ivanu Galu ničim se ne da ispraviti. Nema diplomatskog koraka koji bi ga dignuo iz groba; a ne može li se Gal oživiti, sve je ostalo uzaludno i nepotrebno.«

Swoga pratioca Krstu Teufenbacha nagovori da ostane ravnodušan zbog Galove pogibije.

»Tako je Vrančić, zahvaljujući svom duševnom miru, i sebe i svoje ljude oslobodio panike i poniženja u koje bi ih panika dovela. Duboko u dušu potisnuo je goleme strepnje i pošao Mehmedu pripravan da sabrano podnese bilo kakvo poniženje, pa i ono najgore — smrt.«

Eto tako se Araličin sud o Vrančiću poklapa s onim povjesničara koji ga smatra »humanistom evropskog ugleda i redkim znalцем turskih prilika, nesumnjivo jedinom ličnošću na koju se moralo pomisliti, ako se tražio najpodesniji, najobavešteniji i najugledniji diplomata za razgovore na Porti.«¹⁰

Budući da naš romanopisac ne opisuje Vrančićev život nakon poslanstva u Carigradu (1568), nije spomenuo jednu činjenicu važnu da se ocijeni pravi lik i rijetka humanost tog nadarenog, iskusnog i kreposnog »našince«. Ipak želim navesti Vrančićevu ispravnu ocjenu seljačke bune pod vodstvom Matije Gupca, i spremnom zauzimanju da kralj Maksimilijan ne odobri preoštre mjere prema pobunjenicima.

Kad je Vrančić čuo, nažalost prekasno, da se sukob između seljaka i vlastele približuje tragičnom završetku, odvaži se da iz Požuna 23. veljače 1573. uputi svome vladaru poslanicu koja mu služi na čast:

»... I doista, preblagi care, seljaci se tuže na nepravde potpuno opravdano. Jer kod nas se postupa bolje i časnije sa stokom negoli vlastela sa podanicima. Premda ta vlastela bijedne seljake ne mogu obraniti od turske sile, oni ih na isti način kao Turci izrabljuju i pretvaraju u robove. Ne mogući se jasnici više odupirati tim teretima, bacili su se u vrtlog tih pothvata. Kamo sreće ako se ne oslanjaju na tursku pomoć. To zlo i opasnost neka bi Vaše Veličanstvo radije izliječilo blagošću nego strogošću ... Uz to bi trebalo njihovim gospodarima odrediti zakon, i više kršćanski i više ljudski, kako će u buduće postupati prema svojim podložnicima. Oni su, kao što se posvuda žale, jednako pritiješnjeni od prirodnih gospodara kao od neprijatelja ...«¹¹

Vrančić će nekoliko dana poslije ovog pisma doznati da je buna seljaka ugušena i da je Matija Gubec pogubljen 15. veljače.

Četiri mjeseca kasnije (15. lipnja, 1573) Vrančić je umro. U oporuci je, kako bilježi J. Torbarina, zapisao: »Kad umrem, ne želim da mi se priređuju posmrtna počasti. Neka se umjesto toga pomogne bolnici za siromahe. Bit ću zadovoljan ako umrem u Gospodu.« Darežljivost mu je bila tolika da je trebalo prodati njegovo pokućstvo da bi se pokrili njegovi dugovi.¹²

Ne bih se (što ni Aralica nije učinio) osvrtao na Vrančićeve pjesme (*Otia*, Krakov, 1542). Na njima mu ne počiva slava. Kombol primjećuje da »ne strše u tadanjoj humanističkoj produkciji, ali nam ga pokazuju s intimne strane, kao prijatelja i ljubimca žena, slobodna u izrazu poput mnogih drugih humanista«.¹³

Ali među njima je ipak jedna za koju smatram da odlično oslikava duševno raspoloženje Vrančića koji je živio u tuđini a želio je biti kod kuće, koji je volio svoju Hrvatsku a bio je prisiljen služiti tuđe gospodare:

*Gdje sam, tu nisam, niti sam ja koji govorim, ovdje,
A tamo gdje bih htio da sam, ne mogu biti ...*¹⁴

Hoće li doći vrijeme u kojemu nećemo tražiti kruha u tuđim zemljama, nećemo služiti stranim vladarima? Vrančića, svjesnog Hrvata, Mađari svojataju te mu izdaše djela (u kolekcijama kao što su *Scriptores rerum hungaricarum*; *Monumenta Hungariae historica*, u dvanaest svezaka. Naših izdanja još uvijek nema, pa se moramo služiti mađarskima.

Aralica je u svojoj trilogiji opisao našu krvavu prošlost a naše ljude prikazao pod njihovim pravim imenom. I on, poput Vrančića, »ispovijeda sudbinu onih koji su jednom otišli, a neprestance se vraćaju« onamo gdje duhom pripadaju.

Nije se zaustavio na objavljenoj trilogiji. U ovogodišnjem *Forumu* (1984) ispituje naše političko kolebanje krajem osamnaestog i početkom devetnaestog stoljeća, između Venecije, Napoleona i Austrije. Andrija Dorotić je poveo akciju u prilog Austrije jer mu je bilo obećano da će Dalmacija biti pripojena majci domovini Hrvatskoj, ali je njega i njegove sljedbenike izigrao bečki dvor.

Dok hvalim Aralicu, dičnog sina dinarske Dalmacije, koja nam je u ovome stoljeću dala nekoliko ponajboljih pisaca, usput se nadam da će mlađa generacija poći njegovim putem a ne onim starijih autora što su se desetljećima bavili, kako zapaža Branimir Donat, »mazohističkim razgolićavanjem koje se često izrodilo u jalovu deskripciju«; oni su bježali pred lokalnom tradicijom, utjecali se anegdotalnom pripovijedanju očitujući tako vlastitu frustriranost.¹⁵

Osim Aralice, na horizontu se pojavljuju nova svjetla koja nam svjedoče da iz našeg naroda, kao iz neke čudesne rijeke ponornice, iznenada, na površinu šiklaju bistri i osvježujući izvori.

Bloomington, Indiana
1984.

BILJEŠKE

¹ »Nec des Dalmatiam pro toto mundo ... Miserum me, quod sero intellexi patriae suavitatem et quietem« (*Hrvatski latinisti*, I, Zagreb 1969, 627).

² »Quod inter hanc pervicacem, sylvesterm et Alpinam gentem tam intime tamque diu degam« (*Hrvatski latinisti*, I, 619).

³ *Hrvatski latinisti*, I, 605.

⁴ *Hrvatski latinisti*, I, 614–16.

⁵ I. Kukuljević-Sakcinski, *Glasoviti Hrvati prošlih vjekova*. Zagreb 1886, str. 47–48.

⁶ Isp. Jaroslav Šidak, »Nikola Šubić Zrinski u svom vremenu«, u *Opsada Sigeta*, I–III, Zagreb 1971, str. 200.

⁷ F. Šišić, *Pregled povijesti hrvatskog naroda*, priredio J. Šidak, Zagreb 1962, str. 278.

⁸ »Expendant haec, qui Turcarum scepra expectunt et iis clementiam erga genus nostrum inersse credunt« (*Hrvatski latinisti*, I, 658–61)

⁹ Isp. Radovan Samardžić, *Mehmed Sokolović*, drugo izdanje, Beograd 1975, str. 293–97.

¹⁰ R. Samardžić, *Mehmed Sokolović*, str. 290.

¹¹ »Quia iam (ut ubique lamentantur) tot extorsionibus aequae dominorum naturalium atque hostium premuntur« (*Hrvatski latinisti*, I, 640–43; I. Kukuljević, *Glasoviti Hrvati prošlih vjekova*, str. 67–69).

¹² J. Torbarina, »Antun Vrančić«, *Forum*, 1969, br. 10–11, 640–41.

¹³ M. Kombol, *Povijest hrvatske književnosti do preporoda*, drugo izdanje, Zagreb 1961, str. 77.

¹⁴ Posljednju pjesmu zbirke *Ad se (Sebi samom)* Vrančić počinje ovako:

*Hic ubi sum, non sum, nec qui loquor ipsemet hic sum,
Atque ibi ubi esse velim, non licet esse mihi ...*

¹⁵ U Pogovoru Araličinu romanu *Ima netko siv i zelen*, Zagreb 1977, str. 312.